

CLUJ – KOLOZSVÁR – KLAUSENBURG 700
VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK
STUDII DE ISTORIE URBANĂ

CLUJ – KOLOZSVÁR – KLAUSENBURG 700

VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK STUDII DE ISTORIE URBANĂ

Főszerkesztő
LUPESCU MAKÓ MÁRIA

Szerkesztők
IONUȚ COSTEA, OVIDIU GHITTA,
SIPOS GÁBOR, RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ

KOLOZSVÁR
2018

A kiadást támogatta:

Megvalósult
a Magyar Kormány
támogatásával

© Szerzők, 2018
Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018

Felelős kiadó: Biró Annamária
Korrektúra: Szenkovics Enikő
Borítóterv: Könczey Elemér
Nyomdai előkészítés: Virág Péter

Nyomdai munkálatok: F&F INTERNATIONAL Kft., Gyergyószentmiklós
Felelős vezető: Ambrus Enikő, ügyvezető igazgató

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Cluj - Kolozsvár - Klausenburg 700 : várostörténeti tanulmányok = studii de istorie urbană / főszerkesztő:

Lupescu Makó Mária ; szerkesztők: Ionuț Costea, Ovidiu Ghitta, Sipos Gábor, Rűsz-Fogarasi Enikő. -

Cluj-Napoca : Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018

ISBN 978-606-739-102-2

- I. Lupescu Makó, Mária (ed.)
- II. Costea, Ionuț (ed.)
- III. Ghitta, Ovidiu (ed.)
- IV. Sipos, Gábor (ed.)
- V. Rűsz-Fogarasi, Enikő (ed.)

Tartalom / Cuprins

ELŐSZÓ (A szerkesztők) / PREFAȚĂ (Editorii)	7
I. Károly 1316. augusztus 19-én Kolozsvár lakói számára adott privilégiuma	11

KOLOZSVÁR 1316. ÉVI KIVÁLTSÁGA ÉS HATÁSA /

PRIVILEGIUL DIN 1316 AL CLUJULUI ȘI URMĂRILE SALE

ATTILA ZSOLDOS: Antecedentele privilegiului orașului Cluj din anul 1316	19
TUDOR SĂLĂGEAN: Clujul în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Ipoteze și certitudini	25
SZENDE KATALIN: <i>Hospesek</i> ből polgárok: a városi társadalom átalakulása az Anjou-kori Magyarországon	31
BLAZOVICH LÁSZLÓ: Kolozsvár, a királyi szabad város.....	39
BOGLÁRKA WEISZ: Economie urbană în epoca medievală. Privilegiile economice ale Clujului	47
IOAN-AUREL POP – ALEXANDRU SIMON: Despre câteva sate din vecinătatea Clujului în secolul al XIV-lea	57

RÉGÉSZET ÉS ÉPÍTÉSZET VÁROSI KÖRNYEZETBEN /

ARHEOLOGIE ȘI ARHITECTURĂ ÎN CONTEXT URBAN

GÁLL ERWIN – GERGELY BALÁZS – NAGY SZABOLCS: Régészeti adatok Kolozsvár középkori településterületéhez (11–14/15. század)	69
RADU LUPESCU: Cetatea Veche (Óvár) a Clujului	93
PAPP SZILÁRD: Kolozsvár legkorábbi középkori kőfaragványairól.....	119
IOAN ALBU: Autoreprezentarea epigrafică a orașelor transilvane în Evul Mediu	129
DANIELA MARCU ISTRATE: Arheologia bisericilor urbane din sudul Transilvaniei: o abordare preliminară.....	137
ADRIAN ANDREI RUSU: În căutarea producției materiale personalizate a Clujului din Evul Mediu tardiv	153
Weisz Attila: B: A: 1.6.5.1.	163

VÁROSI TOPOGRÁFIA / TOPOGRAFIE URBANĂ

NAGY BALÁZS: Városok – rezidenciák – uralkodói találkozók: középkori magyar városok mint uralkodói találkozók helyszínei az Árpád- és Anjou-korban	175
KOVÁCS ANDRÁS: Kolozsvár legrégebbi számadáskönyvéről (1453).....	181
SZŐCS PÉTER LEVENTE: Szatmár és Németi középkori topográfiájáról	213
PETROVICS ISTVÁN: Pécs a késő középkorban.....	221
ANDA-LUCIA SPÂNU: Clujul în imagini istorice. De la Georg Hoefnagel la Ludwig Rohbock.....	229
DAN DUMITRU IACOB: Planul orașului Focșani din 1855, realizat de căpitanul Marcus Terbuhović.....	241
RADU MÂRZA: Frânturi din istoria Clujului în Belle Époque prin cărți poștale.....	259

EGYHÁZI INTÉZMÉNYEK A VÁROSOKBAN / INSTITUȚII ECLEZIASTICE ÎN ORAȘE

CARMEN FLOREA: Exersarea carității în Clujul medieval.....	271
MIHAELA SANDA SALONTAI: Așezămintele monastice ale ordinelor cerșetoare din Cluj și Sibiu la sfârșitul Evului Mediu	279
MÁRIA LUPESCU MAKÓ: Ordinele mendicante în Transilvania în pragul Reformei. Exemplul mănăstirii dominicane din Cluj	287
MARIA CRĂCIUN: Practica religioasă, spațiul ecleziastic și identitatea confesională a Bisericii Antitrinitare în Transilvania epocii moderne timpurii	297
GÁBOR SIPOS: Reformății din Cluj în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea.....	313

VÁROSIGAZGATÁS ÉS VÁROSI GAZDÁLKODÁS /

ADMINISTRAȚIE ȘI GOSPODĂRIRE ORĂȘENEASCĂ

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS: A mezővárosok kialakulásának birtokjogi vonatkozásai	321
GÁLFI EMŐKE: A gyulafehérvári uradalom néhány mezővárosáról a 16. század második felében	329
LIDIA GROSS: Biografii intersectate: Ambrosius Sartor și Ambrosius Litteratus, doi patricieni din Clujul secolului al XV-lea.....	337

CIPRIAN FIREA: O breaslă a pictorilor la Cluj în secolul al XVI-lea? Mărturii documentare inedite	345
SIMON ZSOLT: (Nagy)szebeni bérek a középkorban	351
DERZSI JÚLIA: A Szász Nemzeti Universitas igazgatása a 16. század utolsó harmadában a nagyszebeni polgármesteri számadáskönyvek tükrében.....	359
PAKUCS-WILLCOCKS MÁRIA: Igény és fogyasztás: a nagyszebeniek és a „török marha” a 16. században	371
PAKÓ LÁSZLÓ: A kolozsvári jogügyigazgatók és a városi vagyon védelme (1584–1660)	379
ENIKŐ RÜSZ-FOGARASI: Socotelile oraşului Cluj și gospodărirea localității în perioada principatului.....	389
VALENTIN CONSTANTINOV: Relațiile Țării Moldovei cu orașele transilvănene în primele decenii ale secolului al XVII-lea	397
SZIRTES ZSÓFIA: Katonaság és polgárság Nagyszebenben a Habsburg-uralom kezdetén. Vázlat.....	401
MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF: Az Erdélyi Párt kolozsvári városi szervezete 1941 és 1944 között.....	407
 OKTATÁS, MŰVELŐDÉS ÉS KULTURÁLIS VÁROSI TEREK / ÎNVĂȚĂMÂNT, CULTURĂ ȘI SPAȚII CULTURALE URBANE	
KENYERES ISTVÁN: Buda középkori levéltára és Kolozsvár.....	421
ADINEL DINCĂ: „Biblioteca oraşului Sibiu” în Evul Mediu. Câteva considerații pe marginea unei confuzii istoriografice.....	431
SZÖGI LÁSZLÓ: Kolozsvár városi diákok az európai egyetemeken 1526–1919	437
GAAL GYÖRGY: A Báthory-egyetemtől a Ferdinánd Egyetemig. A kolozsvári felsőoktatás első századai	447
VASILE CIOBANU: Prezența Universității din Cluj la Sibiu în anii 1940–1945 și impactul său asupra vieții cotidiene a oraşului-gazdă.....	459
MIKLÓS SZÉKELY: Muzeul Industriei Francisc Iosif din Cluj, 1887–1918.....	467
IOANA RUS-CACOVEAN: O fabrică transformată în școală: Fabrica de Zahăr din Cluj și Institutul Regal de Corecție.....	481
 A VÁROS MINDENNAPJAI / VIAȚĂ COTIDIANĂ URBANĂ	
KOVÁCS KISS GYÖNGY: A szabad társas érintkezések néhány színhelye és formája a fejedelemség kori Kolozsváron	493
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: Kolozsvár és a Rákócziak. Fejedelmi kíséret és a város ünnep- és hétköznapi a két Rákóczi György fejedelemsége idején	501
ANA-MARIA GRUIA: Farmaciile din Clujul epocii premoderne	511
FEHÉR ANDREA: Bűn és bűnhődés. Nők által elkövetett bűncselekmények megítélése a 18. századi Kolozsváron	519
PAPP KLÁRA: Arisztokrata hétköznapiak Kolozsváron – a családi levelezések tanúsága szerint	525
GYÁNI GÁBOR: <i>Flânerie</i> (kószálás): a várostörténet kulcsfogalma	533
IONUȚ COSTEA: Publicitate și cultură urbană în perioada interbelică la Cluj (anii 20 ai secolului al XX-lea).....	539
 RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE / LISTA PRESCURTĂRILOR.....	 548

Szatmár és Németi középkori topográfiájáról

Jelen írást a szépen gyarapodó *Várostörténeti Atlaszok*¹ sorozata ihlette, pontosabban az a szándék, hogy összegyűjtssem a Szatmár és Németi városok történeti helyrajzára vonatkozó, rendelkezésre álló forrásokat, hogy majd, ha a megfelelő szándék megszületik és rendelkezésre állnak a szükséges személyi és anyagi eszközök, legyen kiindulási alap a két középkori város atlaszának megfelelő megvalósítására. Jól tudjuk, tágabb régióinkban meglehetősen nehezen lehet az ilyesfajta vállalkozáshoz szükséges feltételeket megteremteni, de az ügy talán nem reménytelen, ugyanakkor az előmunkálatok akár a kézzel fogható végeredmény megvalósulása nélkül is hozhatnak hasznos tanulságokat és részeredményeket.

A Szamos partján kialakult két település, Szatmár és Németi viszonylag korán a városi fejlődés útjára lépett.² Legkorábbi kiváltságlevelaik 1230-ból (Németi)³ és 1264-ből (Szatmár)⁴ származnak, mindkettőt többször átirták, bővítették és megerősítették a középkor folyamán. A Szamos folyó mára már kiszáradt ága által elválasztott két város fejlődése sok ponton párhuzamos. Ennek ellenére nem a korai városfejlődésben gyakori jelenség tapasztalható itt, azaz a két településmag nem olvadt össze és nem alakult egységes várossá. Szatmár és Németi közigazgatási különállását egészen az újkorig megőrizte, csak közvetlenül a szatmári béke után, 1712-ben egyesül a két település, és ekkor nyeri el az egyesült város a szabad királyi rangot, amelyet 1715-ben iktatnak törvénybe, Debrecennel és Szegeddel egyszerre.⁵ Szatmár és Németi párhuzamos fejlődése több szempontból sajátos, ugyanakkor az említett Debrecen és Szeged is az alföldi városokkal történeti fejlődésében megfigyelhető hasonlóságokra hívja fel a figyelmet.

Érdeemes felidézni kiindulásként a két város legkorábbi kiváltságlevelének tartalmát. II. András király eredetiben fennmaradt, aranyba nyomott pecsétjével megerősített 1230-as kiváltságlevelé⁶ kiveszi a Németiben lakó vendégek közösségét az ispán joghatósága alól, szabadon választott bírójuk minden ügyükben eljárhat, felette csak a király és a tárnokmester ítélkezhet. Ugyanígy a közösség szabadon választhatja plébánosát, akit kivesz a sásvári (azaz az ugoicsai) esperes joghatósága alól, és, az erdélyi püspök beleegyezésével, megtarthatja a tized negyedét. A kiváltságlevelé alapján a Szamos folyón lévő révet vámfizetés nélkül használhatják, és megkapják a néhai Simon fia Dénes szomszédos földjeit is. Cserében a németi bíró fegyveresen, négy ijással köteles a király zászlaja alatt a hadban megjelenni, ottlétekor a királynak ebédet és vacsorát kell adnia, de nem többet egy napnál, valamint királyi adó gyanánt kalandyáknént 12 pénzt kell fizetnie.

Az 1264-es szatmári kiváltságlevelé csak az 1291-es átiratában maradt fenn.⁷ E szerint II. István ifj. király kettős pecsétjével megerősített oklevelével a fehérváriakéval egyező kiváltságot ad a szatmári *hospes*eknek, azok szabadon választhatnak bírót és plébánost, a bíró az ispán, a plébános az esperes joghatósága alól mentes. A közösség tagjai kiváltságot nyernek továbbá a helyi bor- és posztóárúsításra, mentességet a bor vámja alól, vásártartási jogot a hét

* A szerző a Szatmár Megyei Múzeum igazgatója, régésze, Bolyai János Kutatási ösztöndíjas (peter.szocs@gmail.com).

- 1 Az 1968-ban indult európai városatlasz projekthez a Romániai Várostörténeti Bizottság (Comisia de Istoria Oraşelor din România) 2000-ben csatlakozott, ebben a programban szerepelnek a középkori Magyar Királyság keleti területein fekvő városok is. A projekt romániai felelősének ismertetője a programról, a megjelent öt városatlaszról (amelyből kettő erdélyi: Segesvár és Szászsebes) és az európai eredményekről: *Dan Dumitru Iacob*: Atlasul istoric al oraşelor din România [Romániai várostörténeti atlaszok]. *Academica* 25. (2015: nr. 4.) 48–52.; a romániai program honlapja: <http://www.icsusib.ro/proiecte-de-cercetare/atlasul-istoric-al-oraselor> (letöltés 2017. március 12.). A 2004-ben indult magyarországi programról és a nemzetközi párhuzamokról l. *Szende Katalin*: Magyar várostörténeti atlasz: feladatok, eredmények, perspektívák. *Urbs – Magyar Várostörténeti Évkönyv* 8. (2013) 187–199. A magyarországi program honlapja: <http://www.varosatlasz.hu/hu/> (letöltés 2017. március 12.).
- 2 A várostörténet legfrissebb áttekintése, a korábbi irodalommal: *Diana Iegar – Sárándi Tamás – Szócs Péter Levente*: Direcții de evoluție urbană în istoria oraşului Satu Mare [Szatmárnémeti városi fejlődésének irányai a város történetében]. *Satu Mare. Studii și Comunicări. Seria Istorie-Etnografie* 26. (2010: nr. 2.) 19–38. A két városra vonatkozó középkori írott források legfrissebb számbavétele: *Németh Péter*: A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig. *Nyíregyháza* 2008. 199–201. és 281–283.
- 3 DL 90 749., kivonata újkori átirás alapján: RA 462.
- 4 DL 90 750., kivonata és az irodalomban tévesen szereplő 1271-es évszám helyesbítve 1264-re: RA 3768.
- 5 *Pál Judit*: A szabadság ára. Szatmárnémeti harca a szabad királyi városi rangért a 18. század elején. *Urbs – Magyar Várostörténeti Évkönyv* 1. (2006) 203–225.
- 6 Tartalmát, az újkori átirások alapján ismerteti *Németh P.*: A középkori Szatmár i. m. 200.
- 7 L. a 4. jegyz-et. Tartalmát ismerteti *Németh P.*: A középkori Szatmár i. m. 282.

hatodik napján, valamint megkapják az erdői erdők egy részét is, amelynek határait részletesen felsorolják. A kötelezettségek a németiekéhez hasonlóan hadi, pénzügyi jellegűek: hat páncélost kell hadba állítania, a királynak és kíséretének egynapi ellátását kell biztosítania, valamint fizetnie a királyi adót.

Látható, hogy a két település korai kiváltságai egyeznek a *hospes*eknek adott szokásos privilégiumokkal, ugyanakkor – a megyés ispán joghatósága alóli mentesség révén – valódi városprivilégiumoknak tekinthetők.⁸ A kiváltságokat a későbbiekben többször megerősítették és bővítették, elsősorban kereskedelmi és vásártartási jogokkal.⁹ A számos kiváltság ellenére a 15. századra a két település nem számított a tárnoki városok közé, azaz nem nyerték el a szabad királyi városok rangját, aminek okát abban kereshetjük, hogy Zsigmond király 1411-ben több más birtokkal és várossal (köztük a szomszédos Nagybányával) Szatmárt és Németit is magánkézre adta, azaz elcserélte Lazarovics István szerb despotával.¹⁰ Ettől kezdődően a két település tulajdonképpen kiváltságolt földesúri mezővárosnak számított, még akkor is, amikor Mátyás idején a földesúr maga a király volt. Mátyás idején királyi *castellum* épült Szatmáron,¹¹ majd az 1460-as években a két települést a király kedvelt hívének, Szapolyai Imrének juttatta.¹² A magánföldesúri hatalom, majd Mohács után, a 16. század közepén kiépülő, a végvári rendszer sarokelemeként emelt szatmári vár¹³ nem kedvezett a két település önállósodásának, a megszerzett kiváltságokat nem sikerült elfogadtatni és betartatni, még kevésbé bővíteni. Ezért maradt a 18. századra a szabad királyi városi rang elnyerése, ami ekkor is sok erőfeszítéssel és tetemes pénzváltással járt.

E vázlatos történeti áttekintésből is világos, hogy a két város összefonódó története és földrajzi közelségük a település szerkezetére, topográfiai elrendezésére meghatározó volt. Ugyanakkor a királyi, később a magán földesúri birtoklás, majd a végvár kiépülése a településszerkezet fontos alakítója volt. Mindezek mellett talán nem szorul különösebb magyarázatra, hogy az Alföld más településeihez hasonlóan Szatmár és Németi középkori képe mára már nem őrződött meg: a török kor háborúi során teljesen átalakult. Mivel az egykorú források is hiányoznak, a két város középkori helyrajzáinak rekonstruálása a várostörténeti atlaszoknál is sikeresen alkalmazott, a későbbi ábrázolásokat visszavetítő, regresszív módszerrel végezhető el, amely a korabeli írott és régészeti forrásokon alapulva hitelesíthető, illetve egészíthető ki. A későbbi ábrázolások visszavetítése természetesen nem végezhető el a megfelelő forráskritika nélkül. A módszertani tanulságokat legutóbb, a magyarországi várostörténeti atlaszokhoz kapcsolódóan Daniel Stracke¹⁴ és Szende Katalin¹⁵ foglalta össze. Ezeket az észrevételeket, illetve a Szatmár és Németi topográfiájára rendelkezésre álló releváns forrásokat összegyűjtve, az alábbi megállapítások tehetők.

Az atlaszok kiindulópontja a legkorábbi kataszteri felmérés, amely vidékünkön a 19. század utolsó évtizedeire készült el. Szatmárnémeti város esetében 1893-ból állnak rendelkezésre a felmérési szelvények, ezeket használták a különböző birtokügyletek és a telkek változásainak rögzítésére egészen a 20. század közepéig.¹⁶ Az intenzív használat következtében a térképszelvények meglehetősen elkoptak, elszakadtak és elmosódtak – különösen igaz ez a belvárost ábrázoló szelvényre. Mégis, ha halványan is, de kivehetők a telekhatárok és az épületek, valamint megállapíthatók a különböző hasznosítási formák: kert, udvar, beépítettség stb. A kérdés most már csak az, hogy e 19. század végi állapot mennyire releváns a korábbi, még inkább a középkori viszonyok vonatkozásában?

8 *Szende Katalin*: A magyar városok kiváltságolásának kezdetei. In: Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok. Szerk. Bárány Attila, Papp Klára, Szalkai Tamás. (Speculum Historiae Debreceniense 7.) Debrecen 2011. 31–56.

9 A két város középkori történetének mindmáig a legteljesebb, de alapos átdolgozásra szoruló összefoglalója: *Bagossy Bertalan*: Szatmár-Németi története. In: Szatmárnémeti. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky Samu. Budapest é. n. [1910.] 167–178.

10 Zsigmond király 1411. júl. 15-én kelt parancsára (ZsOkl III. 708. sz.), a szerb despota javára elvégzett iktatásról 1411. október 4-én kelt jelentés (ZsOkl III. 1021. sz.) két példányban maradt fenn. A leleszi konvent példányának jelzete: DF 273 747., a jászói konvent példányáé DF 250 762.

11 *Szirmay Antal*: Szatmár vármegye fekvése, története és polgári esmérte. I. rész. Buda 1809. §171, 154. A vármegye monográfusának forrását azóta sem sikerült fellelni, a szatmári várnagyok 1460 után szerepelnek az írott forrásokban. *Koppány Tibor*: A középkori Magyarország kastélyai. (Művészettörténeti füzetek 26.) Budapest 1999. 213.

12 Mátyás király 1462. december 12-én, 10 000 aranyfontért zálogosította el a mezővárosoknak mondott Szatmárt és Németit Szapolyai Imre boszniai kormányzónak, valamint testvéreinek, Miklós erdélyi püspöknek és Istvánnak. Nem ismerem pontosan, hogy mikor és hogyan jutott örökjogon is a Szapolyaiak kezére a két város. A Szapolyaiak szatmári birtokszerzésének körülményeiről, valamint a zálogosító oklevél szövegének közlése: *Horváth Richárd*: Szatmár és a Szapolyaiak. In: Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére. Szerk. Juan Cabello, C. Tóth Norbert. Nyíregyháza 2011. 9–20.

13 A vár építésére I. *Domokos György*: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest 2000. 91–92., valamint *Szöcs Péter*: Szatmár kora újkori erődje. *Castrum* 3. (2006: 1. sz.) 81–89.

14 *Daniel Stracke*: A premodern városi tér kutatása. Módszertani megjegyzések a városképek és városalaprajzok használatához az első magyar várostörténeti atlasz megjelenése kapcsán. *Korall* 45. (2011) 176–193.

15 *Szende Katalin*: Az eltűnt tér nyomában. Kataszteri térképek és város-topográfiai kutatások: Sopron és Győr példája. In: Pécs város topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig. Szerk. Fedeles Tamás. Pécs 2013. 11–40.

16 A szatmárnémeti kataszteri hivatal [Oficiul de Cadastru și Publicitate Imobiliară – Satu Mare] tulajdonában.

Szerencsénkre több korábbi térkép és városábrázolás segítségünkre van,¹⁷ illetve néhány ponton az írott források és a régészeti kutatások is segítenek pontosítani a választ. Sorvezetőként használva a már említett várostörténeti atlaszokhoz kapcsolódó módszertani tanulságokat, elsőként a természeti környezet alakulására kell figyelmünket fordítanunk, mint a városi topográfia alapvető meghatározójára. Szatmár és Németi esetében az egyik legfontosabb elem a Szamos folyó, amelynek magas, árvizektől védett teraszán alakult ki a két település (1. kép). A folyószabályozások előtt az Alföldre itt kiérő Szamos széles kanyarokat írt le, így a város határában mintegy 36,5 km volt a folyó hosszúsága (az átvágások után ez a hosszúság kevesebb mint egyharmadára csökken).¹⁸ Németi az egykori folyómeder jobb, azaz északi partján feküdt, míg Szatmár a bal parton alakult ki, egy folyókanyarulattól övezett folyóháton. Ezt a Szatmárt körülölelő kanyarulatot vágta át az 1540-es években, hogy szigetként a település jobban védhető legyen.¹⁹ A két várost elválasztó eredeti folyókanyarulat még több mint kétszáz évig vízjárta maradt, csak a 18. század közepén, a két város egyesülése után szárítják ki, amivel tulajdonképpen elkezdődött a folyómeder-szabályozás a város határában.²⁰

A kiszáradt folyókanyarulat nyomát a mai utcahálózat és telekhatárok is világosan kirajzolják (2. kép). Ebből a megfigyelésből, valamint Szatmár és Németi legkorábbi térképi ábrázolásából kiindulva azonosítható a két város történeti magja (3. kép).²¹ Így az északi részen elkülöníthető Németi, a Szamossal nagyjából párhuzamosan futó két fő utcával, egy merőleges, rövidebb keresztutcával és néhány más mellékutcával. Szatmár délebbre helyezkedett el, a folyóággal ugyancsak párhuzamosan futó főutcájával, amely középen kiszélesedik, piacteret képez. A piactérnél futó keresztutca a Szamos átkelője és Németi felé visz, ezzel nagyjából párhuzamosak a további keresztutca. E megfigyelésekből megállapítható, hogy a mai utcahálózat jórésztben megőrizte a kora újkori állapotokat, sőt ezek egy része valószínűleg középkori eredetű.

A városi topográfia másik meghatározóját, az erődítéseket Szatmár és Németi esetében az itt épített várak kapcsán vizsgálhatjuk.²² A korai, az Árpád-kori vármegye székhelyeként szolgáló vár helyére nem utal semmilyen felszíni nyom, bár a korábbi várostörténeti irodalom megkísérelte azonosítani a helyét a telekosztás, az utcahálózat és a magassági viszonyok alapján.²³ Sajnos egyik elem esetében sem bizonyították, hogy – mint az utcahálózat esetében láthattuk – a kora újkornál korábbra vezethető vissza, főleg nem az Árpád-kor korai időszakára. Mindez annál is inkább fontos lenne, mivel mind ez ideig a város területéről nem ismerünk a 12. század végénél korábbi régészeti leleteket, ami arra enged következtetni, hogy nem itt, hanem valahol máshol kell ezt a várat keresnünk.²⁴ A Mátyás-kori *castellumra*, valamint a Mohács utáni években emelt erődítésekre még kevesebb forrás utal.²⁵ Szatmár és Németi legkorábbi ábrázolásán, amelyet Natale Angelini olasz haditérképész készített 1565-ben,²⁶ a Szamos ágainak összefolyásánál egy négyszögű épület látható, sarkain kerek, tornyoknak látszó kiugrásokkal. Az épület régészeti azonosítása még várat magára, így értelmezése kérdéses, ahogyan a szakirodalomban előforduló azonosítása is a Mátyás-kori *castellummal* vagy éppenséggel a későbbi, Mohács után emelt erősséggel.

17 A városra vonatkozó ábrázolások számbavétele: *Livia Bacăru*: Stampe medievale reprezentând cetatea Satu Mare aflate în colecțiile Bibliotecii Academiei [Az Akadémiai Könyvtár gyűjteményeiben levő, szatmári várat ábrázoló középkori metszetek]. Satu Mare, Studii și Comunicări 3. (1975) 77–86.; *Adalbert Burai*: Dezvoltarea orașului medieval Satu Mare [A középkori Szatmárnémeti városának fejlődése]. Satu Mare, Studii și comunicări 4. (1980) 143–160.

18 *Nyárádi László*: Vízszabályozás és árvízmentesítés. In: Szatmárnémeti. Magyarország vármegyéi i. m. 69–70.

19 *Szirmay A.*: Szatmár vármegye i. m. 155.

20 *Nyárádi L.*: Vízszabályozás i. m., uo.; *Bagossy B.*: Szatmár-Németi története i. m. 163–166. A kiszáradt Szamos-ág még látható az I. katonai felmérés Szatmárt ábrázoló térképlapjain (B IX a 527. Coll. XXIX. Section. 13. és Coll. XXX. Section. 11.), 1. kép, valamint egy mederszabályozási tervet ábrázoló, a Helytartótanács levéltárában őrzött, 1782-ben készült térképen (MNL OL, S12 Div. XIII. Nr. 389.). A további folyószabályozási munkálatokra vonatkozó ábrázolások a Helytartótanács és a Magyar Kamara levéltárából kerültek az MNL OL tervtári gyűjteményébe, így pl. 1810-ből: S12 Div. XIII. Nr. 414. és S11 Nr. 761., valamint 1815-ből: S12 Div. XIII. Nr. 438: 1–3.

21 Az utcahálózat szempontjából használható legkorábbi térkép Gualdo Priorato, 1665-ben készült, több helyen nyomtatásban megjelent metszete (egy korabeli példány a Szatmár Megyei Múzeum gyűjteményében: 30 952, l. *Szőcs P.*: Szatmár vára i. m. 2. kép). Használhatóak továbbá az előző jegyzetben említett térképek, valamint a II. katonai felmérés szatmári lapja (B IX a 530. Section Nr. 46. Colonne Nr. XLVIII.) és természetesen a 19. század végi kataszteri térkép (16. jegyz.).

22 Ezekre vonatkozóan, a korábbi irodalommal: *Szőcs P.*: Szatmár vára i. m. 81–82.

23 *Burai, A.*: Dezvoltarea orașului i. m. 145.; *Burai feltételezéseit átveszi: Paul Niedermaier*: Der mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreischgebiet. Teil I. Die Entwicklung vom Anbeginn bis 1241. Heidelberg 1996. 37–39.; újabban ismét *Uő: Geneza orașelor medievale din Transilvania [Az erdélyi középkori városok keletkezése]*. București 2016. 121.

24 *Németh Péter*: Szatmár vára. In: Thesaurus solemnus. Balogh István köszöntése. Szerk. Kujbusné Mecsei Éva. Debrecen–Nyíregyháza 2002. 43–49.

25 A Mátyás-kori *castellumra*: 11. jegyz. A Mohács utáni erődítésre l. *Szirmay A.*: Szatmár vármegye i. m. 155.

26 Legismertebb példány: Bécs, Österreichisches Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Cod. 8609. 77v–78r; a térkép keletkezési körülményeiről l. *Pálffy Géza*: A haditérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában. Budapest 2011. 37–40. Reprodukciója uo. XIII. tábla.

Az említett térkép a két város és a vár tágabb környezetét ábrázolja az 1565 során bekövetkezett hadműveletekkel, de látható már az éppen akkor kiépített szatmári erőd is. A várat – mint ismeretes – a királyi Magyarország végvári védvonalának legkeletibb elemeként építették, Ottavio Baldigara olasz hadiépítész tervei alapján. Az elbontásra a kuruc háborúk során, pontosabban 1705–1707 között került sor, miután II. Rákóczi Ferenc parancsára kuruc kézre került.²⁷ A vár felszíni nyomai azóta eltűntek, így helyének azonosítását a kataszteri felmérésen rögzített telekosztás tette lehetővé. E térképlapokon az egykori várak helyén keskeny, vízzel telt árkokat jelöltek, amelyek még a 19. század végén is láthatóak voltak.²⁸ A védművek pontos helyzetét néhány régészeti megfigyelés segít pontosítani: a Szamoson épített modern híd és a folyóparton kiépült tömbházsor építésekor, az 1980-as évek második felében sikerült néhány felvételt készíteni a vár maradványairól.²⁹ A romok többnyire elpusztultak, illetve ráépültek a modern tömbházak. Egy alkalommal leletmentésre is sor került a vár védműveinek helyén, igaz, meglehetősen kis területen. Itt az erőd árkat, illetve az azt megerősítő cölöpsort sikerült megfigyelnünk.³⁰

A vár sorsa mutatja, hogy jelentős építmények igen hamar, nyom nélkül eltűnhetnek. Ez a helyzet a Szatmár és Németi középkori városképét meghatározó jelentősebb épületekkel is. E korszakból csupán a templomokról maradt fenn adat, helyüket sem tudjuk minden esetben kétséget kizáróan meghatározni, de néhány esetben szerencsés segítséget nyújt az 1565-ben készült városábrázolás.³¹ A várat és a körülötte abban az évben zajló eseményeket ábrázoló térképen látható a két város, meglehetősen sematikus rajzolt utcákkal és telkekkel. A jelentősebb épületeket viszont pontosabban és részletesebben ábrázolták. Mindkét város közepén gótikus alaprajzú templom figyelhető meg, amelyeket a szatmári Szent Egyed, illetve a németi Szent Jakab tiszteletére szentelt plébániatemplomokkal azonosíthatunk. Közvetlen régészeti megfigyelésükre nem nyílt mód, de az utcahálózattal összevetve a szatmári plébánia a mai Láncoz-templom, illetve a németi református templom helyén lehetett. Mindkettő körül, egy-egy kisebb építkezés során, temetkezéseket sikerült megfigyelnünk. A térképen további épületek is kivehetők: Németi északi részén – szokatlan módon nem alaprajzban, hanem nézetben ábrázolt – romos épület látszik. Kézenfekvő ezt az írott forrásokban Németiben említett domonkos kolostorral azonosítanunk, bár a kétségeket kizáró régészeti kutatás még várat magára. Nincs nyoma a képen az ugyancsak Németiben említett Szent Erzsébet-ispotálnak sem, ahogy hiányzik a Szatmáron említett, a Boldogságos Szűznek szentelt ferences kolostor is.³² Helyüket más források alapján sem tudjuk meghatározni. A Szamos összefolyásánál ábrázolt négyszögű épületről már korábban volt szó.

Végül a telekrendszerrel kell szólni, mint a városi topográfia egyik stabilnak tartott eleméről. Szatmárnémeti esetében a kataszteri térképen ábrázolt telekosztás és a belváros sűrű beépítettsége már a néhány évtizeddel korábbi II. katonai felméréseken sem figyelhető meg (4. kép). A sok zöld szín a belvárosban is művelés alatt álló kerteteket jelzi. Még ritkább beépítettséget mutatnak a korábbi városábrázolások. Az 1665-ös térkép részleteit figyelve, a telkek igazi földműves gazdaságok képét mutatják, melléképületekkel és kertekkel. Ezt a benyomást az írott források megerősítik: még a 19. század első felében is falusiasnak írják le Szatmárnémetit, fából vagy vályogból épült földszintes házakkal, nagy kertekkel és portákkal, széles, poros – gyakran sáros – utcákkal.³³

Nem is csodálkozhatunk, a város gazdálkodása a földművelésre és az állattartásra épült; a többi alföldi városhoz hasonlóan elsősorban a marhatartásra: a legerősebb céhek a mészárosok és a csizmadiák voltak. A gazdálkodáshoz szükséges nagy telekméret – legalábbis a belvárosban – a 19. század második felében, éppen a kataszteri felmérést megelőzően kezdett csökkenni, és ezzel nőni a beépítettség. A város németi részében, valamint a történeti városmag szélein a 20. század második feléig maradt fenn a nagy, egykor a földműves gazdálkodásra alkalmas telkek rendszere. Ez a tény arra figyelmeztet, hogy a kései urbanizáció és az ezzel járó életmódváltás a telkek rendszerének átalakulását is okozták, így az közvetlenül nem vetíthető vissza a korábbi időszakokra. Sajnos e kérdésben a régészet sem tud kisegíteni a terület nagyfokú beépítettsége és az újabb bolygatások miatt. Néhány esetben sikerült kora újkori vagy késő középkori épületmaradványokat megfigyelnünk, de például a telkek szélességének megállapítására nem volt mód. Mindazonáltal az utcahálózattól adódóan a telkek tájolása és esetenként egyéb elemei is lehetnek korábbiak.

27 Szöcs P.: Szatmár vára i. m. 85–89.

28 Adalbert Burai: Despre cetatea de tip italian din Satu Mare [A szatmári olasz típusú várról]. Satu Mare. Studii și comunicări 1. (1969) 141.

29 Ilie Sălceanu, Emődi János és mások ekkor készült megfigyeléseit, fényképeit utólag a Szatmár Megyei Múzeum irattárába gyűjtöttük be.

30 Levente Péter Szöcs: Cercetări arheologice preventive la Satu Mare „Teatrul de Vară” [Régészeti mentőkutatások a szatmári „Nyári Színház”-nál]. Satu Mare. Studii și comunicări 27. (2011: 1. sz.) 235–240.

31 Vö. 26. jegyz.

32 A templomokra vonatkozó adatokra l. Németh P.: A középkori Szatmár i. m. 200–201., 283. A németi domonkos kolostor patrocíniumaként itt Szent Miklós szerepel, bár a hivatkozott középkori forrás, Pál országbíró 1339. május 24-én kelt oklevelében Szent Domonkos kolostorát említi (claustrum beati Dominici confessoris de Nempti), l. DL 38 797. A Szent Miklós patrocínium, valamint a Szent Dénes patrocínium is a szekularizáció után keletkezett újkori forrásokban bukkan fel.

33 Bagossy B.: Szatmár-Németi története i. m. 242–246.

Röviden áttekinthettük tehát a két város topográfiáját meghatározó elemeket, a vízrajzra, az utcahálózatra, a jelentős középületekre, illetve erődítésekre, valamint a telekrendszerre vonatkozó forrásokat. Szatmárnémeti esetében a késő középkori, kora újkori utcahálózat részei, valamint egyes középületek helyzete határozható meg, a korábbi állapotokat illetően azonban ilyen rekonstrukció nem kockáztatható meg.

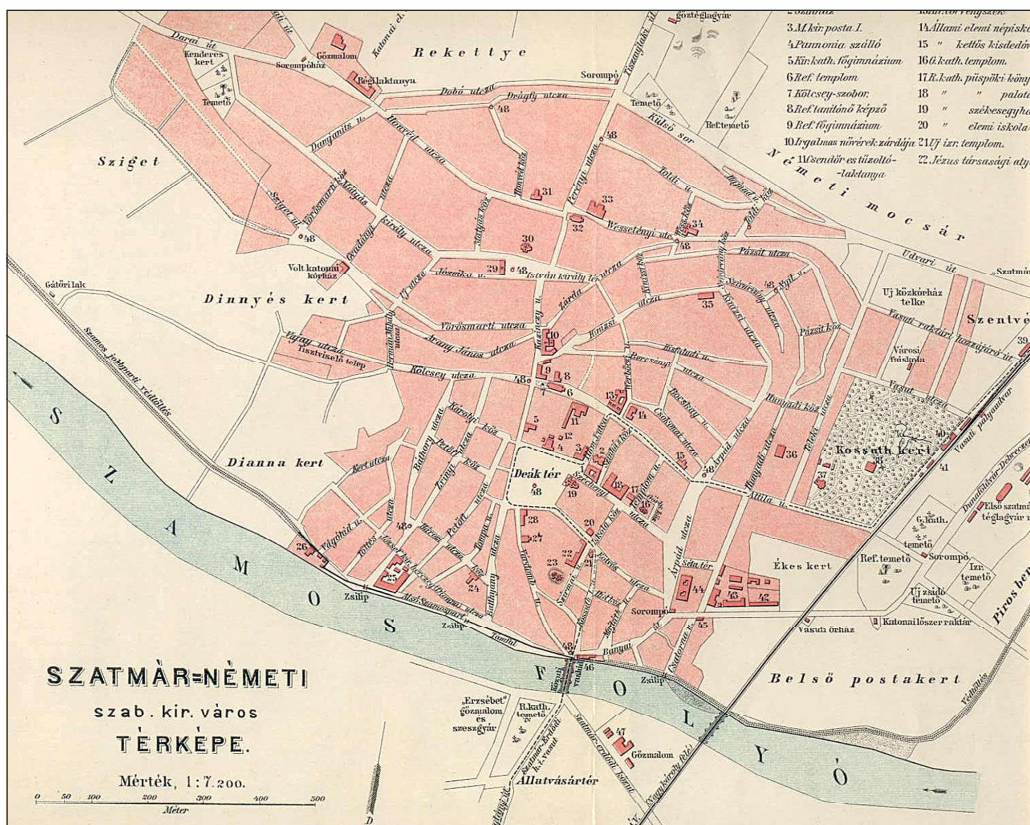
On the Medieval Topography of the Towns of Satu Mare and Mintiu

Keywords: *medieval urban topography, street and parcel network, watercourses and urban development*

During the Middle Ages the towns of Satu Mare/Szatmár and Mintiu/Németi were situated on the opposite bank of river Someş/Szamos, as two distinct settlements. They were located close to each other, and they shared mostly a common history, but they kept their administrative separation until 1712. The close geographical position, and their parallel history, formed the two towns as twin-settlements, a situation which created a rather special topographical arrangement for medieval Hungary. Unfortunately, due to the Ottoman Wars of the sixteenth and seventeenth centuries, and the massive rebuilding during the modern period, the medieval townscapes of the two twin settlements were not preserved. Using the methodological and conceptual framework developed for the series of the Atlases of Historical Towns, the study analyses the dominant elements of the two towns' topography: watercourses, fortifications, dominant buildings, and town-parcels. A review of the sources on these topographical elements is given, parallel with the assessment of their relevance for the medieval period. Except of the position of the parish churches, and the trace of the main roads, no other element can be traced back earlier than the sixteenth century, most precisely before the period of the Ottoman Wars.

1. kép. Szatmárnémeti az első katonai felmérésen (Forrás: www.mapire.eu, vö. 20. jegyz.)

2. kép. Szatmárnémeti 1910 körül (Szatmárnémeti. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky Samu. Budapest é. n. [1910.] 7–8.)

3. kép. Burai Béla vázlata Szatmárnémeti történeti topográfiájáról (Kézirat, Szatmár Megyei Múzeum)

4. kép. Szatmárnémeti a második katonai felmérésen (Forrás: www.mapire.eu, vö. 21. jegyz.)